

održanog 1992. u Rimu. Iako te knjige ne možemo smatrati priručnicima za obradu keramike, stakla ili malih uporabnih predmeta, obje su postale obvezatnom literaturom svakome tko se želi baviti rimskom pokretnom građom.

Tino Leleković

SEVERAN CULTURE, Edited by Simon Swain, Stephen Harrison, Jaś Elsner, Cambridge University Press, Cambridge 2007, 569 str., 117 crno-bijelih ilustracija (fotografije, crteži, table, karte), popis literature (str. 512-560), indeks (str. 561-569).

Knjiga je podijeljena na tri veća poglavlja, koja odvojeno pokrivaju sljedeće teme: 1. književnost i kulturu; 2. umjetnost i graditeljstvo; 3. religiju i filozofiju. Ona je svojevrsan *homage* Ewanu Bowieju, profesoru grčkog jezika i kulture na koledžu *Corpus Christi* u Oxfordu, u razdoblju 1965.-2007. E. Bowie odgojio je velik broj studenata, od kojih su mnogi postali vodeći stručnjaci u različitim poljima klasičnih znanosti. Najbolja potvrda tome jest podatak da su svi autori u ovoj knjizi nekadašnji Bowijevi studenti, a ujedno istaknuti stručnjaci u svojim područjima.

Simon Swain, *Introduction* (str. 1-26). Predstavljena je i obrazložena tema knjige: kultura grčkog i rimskog svijeta u razdoblju vladavine Severâ (193.- 235.). Ukupno 26 autora dobilo je zadatak obraditi glavne vidove književnosti, umjetnosti, arhitekture te religijskih i filozofskih strujanja, u odsječku rimske povijesti poznatom po raznovrsnosti i bogatstvu kulturnih sadržaja, ali i po nizu promjena koje mu s pravom priskrbljuju pridjev ne samo prijelaznog već i prijelomnog razdoblja. Odabrane teme povjerene su vodećim stručnjacima za pojedina područja i pitanja. U uvodnome dijelu predstavljaju se prilozi o tim temama i procjenjuje njihov značaj u kontekstu ukupnog sadržaja. Nadalje, skreće se pozornost na žarišta rasprava, na narav i valjanost dokazivanja te na proturječja i na nov pristup mnogim spornim pitanjima.

Part I: Literature and culture (prilozi 1-11, str. 27-198)

1. Tim Whitmarsh, *Prose literature and the Severan dynasty* (str. 29-51). Daje se pregled proznog stvaralaštva, čvrsto ukorijenjenog u grčku jezičnu podlogu antoninskog razdoblja; jedina su iznimka pravni spisi, pisani na latinskom (Paul, Papiinijan, Ulpijan). Nadalje, raspravlja se o opsegu i naravi utjecaja severskih vladara na književno stvaralaštvo, osobito u usporedbi s istaknutom ulogom antoninskih careva na tom području. Slijedi zaključak: najvažnija opća djela odraz su kulturne politike razdoblja, u kojoj se prije svega ogleda želja za potvrđivanjem putem izravne veze s neposrednim rimskim i helenističkim nasljeđem. 2. Harry Sidebottom, *Severan historiography: evidence, patterns, and arguments* (str. 52-82). Ovaj je prilog nadahnut mišlju E. Bowija da se mentalitet jednog razdoblja uvelike odražava u povijesnim djelima koja se pišu i čitaju. U danom kontekstu omiljeno historiograf-

sko štivo bilo je ono povijesno, ratno, etnografsko, potom (auto)biografije careva i drugih istaknutih osoba, romansirane povijesne i mitološke priče; prizvuk je nerijetko protudržavan, osobito ako je iz kršćanskog pera. U podnaslovu posvećenom najistaknutijim povjesničarima razdoblja, Dionu Kasiju i Herodijanu, razmatraju se nove smjernice suvremene historiografije i njihovo pomicanje od činjenice i događaja prema zanimanju i namjeri. Na toj se podlozi nastoji proniknuti u slojevitost oblika grčko-rimskog etničkog identiteta. 3. John Ma, *The worlds of Nestor the poet* (str. 83-113). Nastoji se proniknuti u privatnu, javnu i umjetničku osobnost (uključujući i fizički lik) poznatog pjesnika L. Septimija Nestora, punu nedoumica usprkos opsežnih literarnih i mnogih epigrafskih podataka o njemu. Nudi se viđenje tog lika kao predstavnika neprekinute poslijeklasične, novohelenističke struje severskog razdoblja, koja je novohelenističke sadržaje i načine prenijela do u kasnu antiku. 4. Gideon Nisbet, *Sex lives of the sophists: epigrams by Philostratus and Fronto* (str. 114-124). Razrađuju se tematski izabrani epigrami dvojice ključnih pjesnika grčke kulturne renesanse severskog razdoblja, s naglaskom na istodobnom njegovanju i ironiziranju grčkih književnih i mitoloških obrazaca. 5. Mary Whitby, *The Cynegitica attributed to Oppian* (str. 135-134). Raspravlja se o pjesniku nepoznata imena, Pseudoopijanu, i njegovu didaktičkome djelu posvećenom caru Karakali i bogatom aluzijama na carev život i njegove sklonosti, osobito one prema konjima i lovu na divlje zvijeri. Nameće se usporedba s motivima lova, omiljenima osobito u kasnoantičkom razdoblju. 6. Jason König, *Greek athletics in the Severan period: literary views* (str. 135-145). Raščlambom Filostratova *Gymnasticusa* nastoji se odgovoriti na pitanje je li grčka atletika, inače svojstvena severskom razdoblju, u to vrijeme zapravo nazadovala pod lošim utjecajem profesionalizacije. Međutim, u Filostratovu radu autor iščitava, osim spomenute kritike, i uravnoteženo optimističnu procjenu o atletskoj kulturi kao moguće cvjetajućoj djelatnosti, oslonjenoj na slavne primjere iz neposredne prošlosti. 7. Judith Mossman, *Heracles, Prometheus, and the play of genres in [Lucian]'s Amores* (str. 146-159). *Amores* je tekst bogat aluzijama na filozofska i književna djela. U ovome prilogu otkrivaju se slojevi navedenog teksta u kojima se odražavaju utjecaji tragedije i komedije. U središtu pozornosti pritom su grčki heroji Heraklo i Prometej, kao mitološke osobe koje premošćuju jaz između komedije i tragedije, a njihovi su životi, zbog obilja literarnih alegorija, česta tema svih književnih vrsta. 8. Glenn Most, *Allegory and narrative in Heliodorus* (str. 160-167). Tema se obrađuje u svjetlu pretpostavke da alegorijska tumačenja pisane riječi mogu imati književnih vrijednosti sama po sebi, i da kao takva mogu pružiti estetsku ugodu kultiviranom čitatelju. S druge strane, nastoji se pokazati kako alegorija može imati narativan oblik i vremensko određenje, odnosno čvrstu usidrenost u stvarnosti i neposrednu vezu sa životom. 9. Philip Hardie, *Polyphony or Babel? Hosidius Geta's Medea and the poetics of the cento* (str. 168-176). Na primjeru tragedije o Medeji, koju je

na temelju Vergilijevih stihova sastavio rimski tragičar Hozidije Geta, raspravlja se o intertekstualnosti kompilacijske književnosti, odnosno o autorsko-hijerarhijskom odnosu novog djela i njegovih izvora. 10. Jonathan Powell, *Unfair to Caecilius? Ciceronian dialogue techniques in Minucius Felix* (str. 177-189). Polazište rasprave dijalog je *Octavius*, jedino sačuvano djelo kršćanskoga pisca Marka Minucija Feliksa, i jedino takve vrste u cjelokupnoj kršćanskoj književnosti. Ono je nastalo u krugu retorski i pravnički obrazovanih rimskih odličnika, a odražava promjenu međusobnog komuniciranja kršćana i rimske elite u razdoblju u kojemu se kršćani s rubova društva pomiču prema njegovome središtu, osvajajući intelektualno i građansko uvažavanje. 11. Michael Winterbottom, *Cyprian's Ad Donatum* (str. 190-198). Središte rasprave Ciprijanovo je djelo u obliku pisma, koje otkriva tri različita stila, odnosno načina kršćanske apologije: 1. raskošnost prikladna za pohvalu Bogu i njegovim darovima; 2. gorljiva sofisterija u službi odbacivanja svjetovnog i tjelesnog; 3. smiren ali odlučan način pozivanja kršćana na život u skladu s dužnošću. U podlozi svih triju stilova, kojima se i inače služe kršćanski latinski pisci, stoji jednostavnost u službi objave kršćanske istine.

Part II: Art and Architecture (prilozi 12-17, str. 199-397)

12. Zahra Newby, *Art at the crossroads? Themes and styles in Severan art* (str. 201-249). Zahtjevnost obrade ove teme proizlazi iz činjenice da je u umjetničkom stvaralaštvu seversko razdoblje ključno za stilski prijelaz od klasične prirodnosti prema srednjovjekovnom ekspresionizmu i apstrakciji. U pokušaju da pruži što utemeljeniju razradu tema i stilova severske umjetnosti na primjerima državnog reljefa, portreta i grobnih spomenika, autorica tu umjetnost stavlja ne samo u povijesno-umjetnički kontekst, nego i onaj povijesno-kulturni, obilježen ratovima i dinastijskim političko-povijesnim i kulturološkim i stremljenjima. Odavno uočene i često raspravljane osobitosti severske umjetnosti (ukočenost, prednji pogled, ptičja perspektiva, isticanje vanjskih obrisa istaknutih osoba itd.) razrađuju se i ovdje, ali uz važan naglasak na činjenici da uočene stilske promjene nisu jednoznačne niti same po sebi jasno vremenski ograničene te da istodobno postoje različite struje i stilovi, ponekad razabirljivi i na jednom te istom spomeniku. U tom kontekstu važno je i zapažanje da su regionalni identiteti sazrijevali tijekom 2. stoljeća i do najvećeg izražaja došli upravo u severskome razdoblju, odrazivši se na planu umjetničkog stvaralaštva u vidu provincijalnih umjetnosti, različitih od one dvorske. 13. Alexia Petsalis-Diomidis, *Landscape, transformation, and divine epiphany* (str. 250-289). Osnovna misao ove filozofski obojene rasprave – prožimanje sveopćih rimskih i pojedinačnih provincijskih pojava, tako svojstvenih upravo severskome razdoblju – razrađuje se na izabranim primjerima religije i građevinskih spomenika. Ti primjeri s jedne strane obuhvaćaju podizanje i/ili obnovu hramova sirijskim i afričkim bo-

govima u Rimu, a s druge graditeljske pothvate u sjevernoafričkim gradovima, izvedene prema rimskim obrascima. Prožimanja i raznolikosti iščitavaju se na intrigantan način: povezivanjem s putovanjima, bilo fizičkim (hodočašća), književnima ili vizualnima (promatranje krajolika na umjetničkim spomenicima), te promatranjem spomenika u svjetlu metafizičko-religijskog identiteta i ispreplitanja fizičke perspektive s onom duhovnom. Takvo se povezivanje ilustrira primjerima poznatih kamenih spomenika (kulturnih građevina i sarkofaga te mozaika i fresaka) iz Rima, Ostije, El Djema i s otoka Kosa, a prepoznaje se u združivanju različitih kutova gledanja te personifikacijama i preobrazbama poznatih zemljopisnih prizora i građevina.

14. Andrew Wilson, *Urban development in the Severan empire* (str. 290-326). Daje se pregled najvažnijih graditeljskih pothvata, carskih i privatnih, na cjelokupnom prostoru Carstva za vrijeme vladavine Severâ. Izvanredan cvat gradnji (premda postoje naznake da je sâm car više obnavljao negoli gradio) povezuje se s gospodarskim napretkom, najizraženijim na području Mediterana, osobito u Rimu i sjevernoj Africi. Na podlozi gospodarske uspješnosti i vladar i gradovi gotovo da se natječu u gradnjama: Severi da bi zadobili podršku naroda, a gradovi i pojedinci u čast vladara, nadajući se njihovome pokroviteljstvu i podižući im u to ime mnogobrojne posvete i kipove. U usporedbi s Rimom i Leptis Magnom, gradnje u istočnim, sjevernim i zapadnim provincijama doimaju se manje vrijednima pozornosti, pa im je i posvećeno znatno manje prostora.

15. Edmund Thomas, *Metaphor and identity in Severan architecture: the Septizodium at Rome between „reality“ and „fantasy“* (str. 327-367). Raspravlja se o građevini koju je Septimije Sever dao sagraditi na Palatinu u Rimu. Bila je to veličanstvena, svečana, višekatna zgrada s elementima zvjezdarnice i ukrasnog pročelja, a doživljava(la) se kao građevinski simbol carske vlasti. U ovome prilogu nudi se novi pogled na mjesto te građevine i njene namjene u simbolici severske kulture i carske promidžbe. On se, naime, tumači kao „zavičajan“ spomenik, pun afričkih primisli u imenu, smještaju, izgledu, kao i vrstama kamena ugrađenima u nj. Septizodij je, prema tome, bio sjajna semantička protuteža, ili radije nadopuna, „rimskoj“ arhitekturi Septimijeve rodne Leptis Magne.

16. Jennifer Trimble, *Visibility and viewing on the Severan Marble Plan* (str. 368-384). Plan grada Rima na mramornoj ploči iz severskog razdoblja izvanredan je i jedinstven kartografski spomenik, koji je na površini od oko 18 x 15 m (sačuvano je oko 10-15%) prikazivao sve ulice, hramove, skladišta, dvorišta, trgovine i stambene zgrade Rima. Budući da je sporno je pitanje svrhe i načina korištenja tog spomenika s obzirom na njegovu veličinu, u ovome se prilogu nudi simboličko sagledavanje u smislu usredotočenosti na carske spomenike. Drugim riječima, mramorni severski plan Rima tumači se kao putokaz prema carskim zahvatima u urbanu cjelinu nabijenu simbolikom, ostvaren smišljenim manipuliranjem promatračeva iskustva u svrhu predstavljanja spomenika kao vizualiziranog grafičkog prikaza carske vrline.

17. Allison Cooley, *Septimius*

Severus: the Augustan emperor (str. 385-397). Razmatraju se načini i postupci kojima je Septimije Sever potvrđivao svoje iskonstruirano rodoslovlje koje bi trebalo sezati sve do Augusta, s naglaskom na neposrednoj povezanosti antoninske i severske vladarske obitelji. Između ostalog ovamo spada naziv *mater castrorum* Julije Domne, potom „augustovski“ odnos prema senatorima, pretorijanskoj gardi i ratnim zarobljenicima, ali prije svega tu su graditeljski pothvati u gradu Rimu. Pokroviteljstvo nad gradnjama istaknuo je nazivom *restituor orbis* na novcu, sigurno ne bez asocijacije na Augusta kojeg je Livije obilježio kao *templorum omnium conditorem et restitutorem*. Autor priloga duhovito opaža kako je Septimije Sever, poklonik tradicije ali i inovacija, u pojedinim elementima carske promidžbe uspijevao ovo dvoje združiti tako da urode dojmom neprekinutog trajanja i nepomućene baštine slavn(ij)e prošlosti.

Part III: Religion and philosophy (str. 399-511)

18. Mark Edwards, *Severan Christianity* (str. 401-418). Ustrojstvo, sastav i ukupan broj te svakodnevici i intelektualnu kulturu kršćanskog pokreta u razdoblju Severâ autor rekonstruirao na temelju djela kršćanskih pisaca Tertulijana, Minucija Feliksa, Origena, Hipolita i Klementa Aleksandrijskog, jer su arheološki izvori za to razdoblje posve oskudni i dvojbeni. Zaustavlja se na sljedećim temama: kršćanskome shvaćanju onostranosti u odnosu na religijsko-filozofsku misao nekršćanskih krugova, društvenom poretku i doktrinarnoj poslušnosti, odnosno odmetništvu i krivovjerju, te na percepciji kršćana među neistomišljenicima u svakodnevici njihova zajedničkog života i razlozima zbog kojih su kršćani ostavljali dojam filozofa. 19. Richard Finn, *Almsgiving for the pure of heart: continuity and change in early Christian teaching* (str. 419-429). Raspravlja se o načinima na koje se u kršćanskim izvorima severskog razdoblja doživljavaju pojedine pretpostavke kršćanske moralne teologije, od kojih su u središtu zanimanja jednostavnost i čistoća srca, te udjeljivanje milostinje. Razradom tih pojmova u izvorima osvjetljava se svojstveno kršćanski odnos prema pojedinim moralnim vrijednostima i postupcima, različit od onoga u grčkorimskom kulturnom krugu. 20. Catherine Conybeare, *Tertullian on flesh, spirit and wives* (str. 430-439). Polazište rasprave Tertulijanov je spis posvećen supruzi (*dilectissima in domino conserva*), inače neuobičajeno jednostavan i kratak u usporedbi sa složnošću i uzvišenim tonom ukupna piščeva opusa. Prilog je posvećen raspravi o strukturi kršćanskog intelektualnog nasljeđa koja uvjetuje stvaranje stava o braku kao zajednici u kojoj se u konačnici prednost daje duhovnosti nauštrb tjelesnosti. 21. Joseph Geiger, *Sophists and Rabbis: Jews and their past in the Severan age* (str. 440-448). Raspravlja se o rabinima, društvenoj skupini unutar židovstva u istočnome dijelu Rimskog Carstva koja se od kraja 1. stoljeća pojavljuje ne samo kao intelektualno-kulturna elita, već i društveno-politička. U prilogu se osobito razrađuje intelektualni odnos rabina prema prošlosti i sadašnjosti te sličnosti i razlike njihova razmišljanja

u odnosu na istodobni sofistički pokret. 22. Ian Rutherford, *Trouble in Snake-Town: interpreting an oracle from Hierapolis-Pamukkale* (str. 449-457). Prilog se odnosi na jedan od većeg broja epigrafičkih dokaza o djelovanju Apolonova proročišta u frigijskom Hijerapolu, inače gradu višestruko povezanome sa severskim vladarima. Krenuvši od jednog u kamenu zapisanog proročanstva sa spomenom zmije i Apolona, autor je prikupio arheološke i druge dokaze kojima je utvrdio povezanost Hijerapola i Klarosa, drugog poznatog maloazijskog Apolonova svetišta. 23. Daniel Ogden, *Magic in the Severan period* (str. 458-469). Premda su svjedočanstva o magiji iz severskog razdoblja posve oskudna, osobito ona arheološka, sretna je okolnost pri obradi naznačene teme bila ta da su se suprotstavljene religijske struje, podjednako poganske i kršćanske, natjecale oko određivanja sadržaja vraćanja i magije u odnosu na službene i prihvaćene načine predskazivanja; pritom se, dakako, vraćanje pripisivalo protivnicima. 24. Michael Trapp, *Philosophy, scholarship, and the world of learning in the Severan period* (str. 470-488). Polazište ovog priloga objektivno je zanimljivo: usprkos severskom razdoblju posvećenom političkim i vojničkim sadržajima, na kojima je i izraslo, nema naznaka da je obrazovanje dospjelo u drugi plan, naprotiv. Filozofija se uvažavala kao i u prethodnom razdoblju, premda možda nije dosegla njegovu razinu količine i vrsnoće napisanih djela. Naprotiv, retorika, gramatika i medicina čak su i napredovale, dok su pravne znanosti doživjele pravi procvat. Ono što međutim daje najsnažnije obilježje severskoj učenosti i naobrazbi u svakom je slučaju kršćanska misao, s jedne strane ukorijenjena u tradiciju, a s druge uvelike izvorna, inovativna i misaono izazovna. 25. George Boys-Stones, *Human autonomy and the divine revelation in Origen* (str. 489-499). Izazov na kojemu se temelji ovaj prilog jest Origenov odnos prema jednoj od najtežih zagonetki kršćanske teologije: odnosa božanske objave i neovisnosti ljudskog razuma, ili, drugim riječima, odnosu zadane sudbine i mogućnosti ljudskog djelovanja na nju. S obzirom na to da je Origen ustvrdio da to dvoje nisu isključivi, već da se naprotiv Božja objava može razumski obrazložiti, u radu se razlažu načini i sredstva kojima su suvremeni mislioci tumačili Origenovu prilagodbu filozofa na kršćansku pretpostavku o prioritetu objave pred razumom. 26. Christopher Taylor, *Socrates under the Severans* (str. 500-511). Autor razlaže tumačenje Sokrata i način na koji su se prema njemu odnosili poganski i kršćanski pisci severskog razdoblja, skrećući pozornost na velike razlike u tim dvama viđenjima. Kršćani su, naime, u Sokratu vidjeli filozofa čija je misao bila toliko bliska njihovoj da su smatrali opravdanim vidjeti u njemu prethodnika kršćanstva. U središtu razmatranja inače je pitanje mogućnosti života u onostranosti u kršćanskom i poganskom viđenju.

U uvodnome tekstu Simon Swain kritičkim je osvrtom na svaki pojedinačni prilog naznačio sadržajno ishodište knjige te istaknuo vodeće kulturne obrasce razmatranog razdoblja i dvojbe u tumačenju i razrješavanju pojedinih pitanja i problema. Tako je knjiga pod gornjim naslovom zadovoljila neophodan uvjet „uređene“ tematske

publikacije. S druge strane, raznovrsnost priloga u kojima su priznati stručnjaci obradili opće smjernice i pojedinačne teme urodila je složenim i uzbudljivim prikazom jednog jedinstvenog razdoblja kulturnih inovacija, ali takvih u kojima se beziznimno očituje ukorijenjenost u rimsku tradiciju. Prigoda u kojoj je knjiga ostvarena urodila je naglaskom na kulturu viđenu kroz pisane izvore, bilo književne, pravne ili filozofske, dok je arheološka građa u drugome planu. Ipak, u drugome dijelu (*Part II*) niz je priloga u kojima se daju nova viđenja severske arhitekture i umjetnosti kao cjeline, ili pak pojedinih spomenika, u njihovu društvenome kontekstu i u perspektivi suvremene metodologije koja prednost daje društvenom, psihološkom i pojedinačnom pristupu u odnosu na onaj zadan i općenit, uvjetovan zacrtanim obrascima razdoblja i umjetničkih stilova. Jedan od dvaju vodećih radova u poglavlju o umjetnosti i arhitekturi svakako je onaj pod brojem 14. Čini mi se, međutim, da upravo taj prilog pati od ozbiljnog nedostatka uravnoteženog pristupa, pri čemu mislim na sadržaj koji je, usprkos naslovu, gotovo isključivo posvećen afričkome graditeljstvu. Premda nema dvojbe da je Septimijev sjevernoafrički zavičaj dao najobilniju i najuzbudljiviju arhitekturu razdoblja, uz onu grada Rima, promašaj je u monografiji koja smjera ilustrirati seversku kulturu Rimskoga Carstva tek dvije od ukupno tridesetak stranica teksta posvetiti dunavskim provincijama. Takav bi pristup bio opravdan u popularnoj knjizi, ali ne i visoko stručnoj poput ove. Bez obzira na to potječe li od nedovoljnog uvida u građu ili stava da je najatraktivnije ujedno i najvažnije, u takvome se pristupu skriva zrnce znanstvenog neprimjerenog „imperijalizma“. Nema dvojbe da i arheolog usmjeren vlastitim radom i interesom na jugoistočni dio Carstva zna da je seversko razdoblje u Panoniji vrijeme najvećeg procvata te provincije, između ostalog i zato jer joj je Septimije Sever bio osobito naklonjen. Istina je da je Septimijev sjevernoafrički zavičaj dao najmoćniju arhitekturu razmatranog razdoblja, kojoj ona panonska nije prispodobiva po raskoši. To, međutim, nije opravdanje da se graditeljska djelatnost u sjevernim zapadnim provincijama Carstva, uključujući i Panoniju, u knjizi poput ove obilježi lapidarnom primjedbom *...and the northern and western provinces are also unrewarding for historians*, kao što je to u uvodnome razmatranju učinio S. Swain (str. 16). Prilike bi se možda pokazale drukčijima da je autor priloga o severskom urbanizmu uzeo u ruke tri sveska *Situle* (40-42) pod tematskim nazivom *The autonomous towns of Noricum and Pannonia* (Ljubljana 2003.-2004., uredili Marjeta Šašel Kos i Peter Scherrer). Nadalje, ne sumnjamo da autor priloga o magiji (br. 23) zna za panonske augure (*Pannoniciani augures*), kao nadaleko poznate upravo u severskom razdoblju. I tako dalje...

Usprkos zamjerkama koje se odnose na zemljopisno neuravnotežen raspored tema u poglavlju II, ova knjiga obiluje svježim i poticajnim razmišljanjima, pretpostavkama i tumačenjima te zaslužuje preporuku kao korisno štivo o širokom rasponu tema severske kulture.

Branka Migotti